

Árpás Károly

Alig telt el egy esztendő, hogy a Szeged hasábjain bemutatthattam: mit csinálnak a szabadkai székhelyű Magyarországtudományi Társaságban (2004/6.). Hogy mi minden történt ebben az esztendőben, s ez hogyan érintette a határainkon túl élőket, arról részben mindenki tud, részben nem ez az a fórum, ahol meg lehetne tárgyalni. Sokkal fontosabbnak tartom, hogy arról adjak hírt: mit csinálnak, mit tettek a magyarság iránt érintettségükben is elkötelezettek.

Államnemzet és kultúrnemzet

Herder (és G. Vico) említését indokolja az, hogy összeköti őket történelemszemléletük: a korábbi, általánosan ható keresztény-vallásos célirányú (az utolsó ítélet és a mennyek országa felé tartó) fejlődés helyett sajátos, körkörös fejlődést képzeltek el, amely részint az évszakhoz, részint az emberi élet szakaszaihoz hasonló, illetve kapcsolódik.

Laicizált világtörténelmük korszakokat különböztet meg: felfutás, virágzás, hanyatlás és stagnálás/pusztulás. Ezekben a korszakokban az egyes népek az emberi egyedfejlődésnek megfelelően növekednek és öregednek, aszerint, hogy mennyire életképesek, mennyire tudnak a többiekre hatást gyakorolni. Az életképesség egyik meghatározó eleme nem a civilizáltság szintje, hanem a nép, a nemzet egysége. Az egységet pedig a közös múlt és a közös nyelv képviseli!

Herder fölismerte, hogy Nyugat-Európában, a polgári átalakulásban elől járó országokban egy új közösségfogalom alakult ki: a modern nemzet. A kapitalista gazdaság egysége, a központosított állam hatalmi viszonyai megvalósítják a felvilágosodás polgári utópiáját, azt a modern közösséget, amely a jogegyenlőségre épül (lásd az amerikai Függetlenségi nyilatkozat, a francia Emberi és polgári jogok nyilatkozata). Ennek következtében a 18. század jogelméletében Nyugat-Európában a polgári nemzetet egy olyan állammal azonosították, amely nemcsak egységes piaccal rendelkezett, hanem mindazokat együtt tartotta politikai határain belül, akik azonos nyelvet beszéltek. (Ez volt az ún. államnemzet.)

A herderi kérdés az volt, hogy mit kezdjünk Európa fejletlen területén az egynyelvű, de széttagolt etnikumokkal, valamint az egységes, de többnyelvű államokkal? A fejlődési szakadék áthidalására alkotta meg az „államnemzet” mellett a „kultúrnemzet” fogalmát, amelyben a történelmi fejlődés célja (és elért állapota) összegződhett. Az ún. kultúrnemzet közösségét nem a hatalmi, gazdasági viszonyok biztosítják, hanem a kulturális közösség és ennek választott elfogadása. A két fogalom azonos értékű, ugyanazt a polgári társadalmat fejezi ki, de tudomásul veszi a történelmi fejlődésben (és a jelenben) megmutatókozó különbségeket.

Herder újítása, a kultúrnemzet értelmezése zseniális volt, mert ennek segítségével a fejletlen Európában is meg lehet fogalmazni a modern polgári nemzet programját. Ennek azonban nem az államhatárok kérdése lett a feltétele, hanem a kultúra egysége. A kultúra hordozója pedig a nyelv – ezt a nyelvet a többség beszéli. Agrárországokról lévén szó, ez a többség a parasztság (korabeli szóhasználatban a nép), tehát a modern nemzet egységéhez a népnyelvű kultúrán át vezet az út. Ez lesz majd a népiesség (és a nacionalizmus) alapja.

Azoknál a népeknél, ahol a polgári átalakulás még nem következett be, a nemzetfogalomhoz vezető út fontos állomása a közösségtudat kialakulása. Ennek a tudati egyenlőségnek egyetlen lehetséges létezési formája a közös kultúrához és történelemhez kapcsolódás. A kultúra hordozója pedig a nyelv és az ehhez kapcsolódó művészeti ágak. Kelet-Európában tehát kiemelt fontosságot kap a 18-19. században a kultúra hordozója, építő eleme pedig az irodalmi műalkotás lesz.

A 20. század első negyedében lejátszódó politikai kataklizma újra előtérbe állította az anyanyelvűséget, az etnikumi közösség-teremtés szükségességét. Anélkül, hogy értékelnénk a különféle politikai döntések, tettek minőségét, a következmények közössége az, hogy (főleg Kelet-Európában) ismét napirendre került az etnikai-kulturális közösség egyéni sorosokat is befolyásoló szerepe.

Függetlenül a különféle uralkodó, dominiáns etnikumú politikai akaratoktól, bizonyossá vált, hogy az egyén közösséghez való tartozását alapvető módon befolyásolja az anyanyelvű közösségi és/vagy művészi kommunikációhoz való viszony. Akár az állam intézményeinek tetteit vizsgáljuk, akár a civil szervezetek cselekedeteit: végül is ide kanyarodunk vissza. Anyanyelvűség a családban, a vallási közösségben, a közoktatás különféle intézményeiben, a kulturális, művelődési és társadalmi szervezetekben. Ehhez viszont elengedhetetlen a nyelvi önmegvalósítás szabadsága. (Nem kívánok kitérni a két- vagy többnyelvűség, a kevert nyelvűség vagy a nyelvfeladás problémáira, a természetes és a mesterséges asszimiláció egyéni és közösségi komplexusaira, illetve az ebből fakadó országon belüli és országok közötti ellentétekre.)

A VAJDASÁGI MAGYARSÁG KÉTNYELVŰSÉGE

Régióink – már ha a megvalósuló Európai Unióban gondolkodunk – sajátossága, hogy a Bálint Sándor-i „szögedi nagytájhoz” szervesen kapcsolódik két, a jelenlegi politikai határokon túli terület: a Bácska és a Bánát. A jelen (és bizonyára a jövő) követelménye a kétnyelvűség. A kétnyelvűség azt jelenti: tudomásul kell venni, hogy a család fölötti társadalmi kommunikációban nem hagyatkozhatunk csupán az anyanyelvre; a közösségi létezéshez el kell sajátítanunk egy másik nyelvet is. Úgy gondolom, ehhez még törvényes beavatkozásra sincs szükség. Történelmi változások eredménye az, hogy a második nyelv a Magyar Köztársaságban (a „szögedi nagytáj”) a magyar, a Román Köztársaságban (a Bánát esetében) a román és Szerbia-Montenegró Köztársaságban (a Bácska) a szerb. Fölvethető, hogy az anyanyelvi sérelmek csökkentése érdekében valamilyen közvetítő nyelvet is választhatnánk – az angolt, a németet, az oroszot vagy a franciát –, de kétségtelenül könnyebb, ha csupán két nyelvet gyakorolunk, mint többet.

Göncz Lajos a Magyarországi Tudományos Társaság Könyvtárának nyolcadik kötetében azzal foglalkozik, hogy nyelvpszichológiai szempontból hogyan valósul meg ez a kétnyelvűség a Vajdaságban. Az érdeklődő visszaemlékezhet arra, hogy Szegeden dolgozott az a Lengyel Zsolt, aki az elsők között foglalkozott pszicholingvisztikával – bár neki Magyarországon a gyermeknyelv volt a fő kutatási területe. A „tanulmánykötet Göncz Lajos eddigi munkásságának azokat a darabjait fűzi egybe, amelyek a Szerző főként az elmúlt évtizedben folytatott kutatásainak eredményeit mutatják be” – írja Bartha Csilla szakvéleményében. (8.o.) A szerző előszavában megemlíti, hogy a tudományos igényű vizsgálatok 1993-ban (sic – Á.K.; 1918/1920 óta.) kezdődtek. A munkaközösség állandó tagjai „Kontra Miklós kutatásvezető Magyarországról, Lnstyák István Felvidékről, Csernicsekó István Kárpátaljáról, Péntek János és Szilágyi N. Sándor Erdélyből, Vörös Ottó” Magyarországról, Szépfalusi István Ausztriából és a tanulmányíró a Vajdaságból. A kutatások eredményei megjelentek *A magyar nyelv a XX. század végén* című sorozat kiadványaiban, sőt hatásukra 2001-ben (sic!) megalakult az MTA Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézete. (10-11.o.)

Az első nagy fejezet **A kétnyelvűség pszichológiája**. Érdemes figyelmesen olvasni ezt a 2002-ben keletkezett munkát, mert ez segít azoknak megérteni a problémát, akiknek szerencsés születésük miatt ez csak elméleti kérdés. (Ugyanakkor ajánlatos azoknak is elolvasni, akik benne élnek: a probléma tudatosítása segít a megoldási módok keresésében, kísérletezésében.)

Göncz úgy járja körül a problémát, úgy húzza meg a kereteket, hogy mindenki számára nyilvánvalóvá és elfogadhatóvá tegye, ti. nem politikai kérdésről, hanem az emberi közösségi

lét egyik sajátos léthelyzetéről van szó. Helyzetelemzése – lásd például balansz-domináns és koordinált nyelvhasználat (42-46.o.)! – lehetővé teszi, hogy a problémára irányítsuk a figyelmünket. A fejtegetés végén felvillantja, hogy milyen szociolingvisztikai és neveléslélektani következményekkel kell számolnia a kétnyelvűségben létező közösségnek. Mindez akkor is figyelemre méltó lenne, ha nem a nemzeti kisebbség helyzetéhez kapcsolódna – úgy gondolom, egy „domináns nyelvet beszélő közösséghez tartozónak is el kell gondolkodnia a Göncz Lajos-i kérdésfelvetéseken.

A következő fejezet a **Metanyelvi fejlődés**. A gyereknyelvi kutatások eredményeire támaszkodva azt vizsgálja, hogy a kétnyelvűség miképpen jelentkezik a kommunikációban. Itt a metanyelvet kettős értelemben taglalja: egyrészt hagyományos értelemben a nyelvről való beszédként, másrészt a gyermek közösségbe való beilleszkedését nyomon követő közvetítő beszédként. A kritikus életkor az óvoda (a bölcsődék száma kevesebb, a bölcsődések „tudatossága” alacsonyabb szintű). A kutatás elsősorban a fonémahasználatra irányul (a kétnyelvűség nyelvinek fonémabázisa jelentősen eltér egymástól), de kiemelt szerepet kap a szótagolás is, hiszen ez vezethet a tagoltabb, bonyolultabb közlésekhez. A vizsgálati közösségek „bővülése” új problémákat eredményez: az általános iskola alsóbb osztályaiban a ragozási rendszer alakulását, valamint a gyermekek „szótudatát” vizsgálják (ez alatt értve a szófaji és a jelentéstani területek eseteit). Így jutunk el az olvasástanulásig és az írástanulásig. Ezeknek a jelentőségét az adja, hogy el kell kerülni azt a veszélyt, ami abból származna, ha az anyanyelv csupán családi élőbeszéd maradna. (Ha az anyanyelven nem tudok a világról információkat szerezni, azokról gondolkodni, s a kialakuló véleményeket akár írásos formában is továbbadni, akkor a két- vagy többnyelvű környezetben el fogom veszíteni nyelvi identitásomat.)

Ezután következik a kötete legizgalmasabb, legtöbb kérdést fölvető egysége: **Terepkutatások**. A hét rész tanulmány tudományos elemzéssel számol be arról, hogy milyen jelenségekben érhető tetten a kétnyelvűségben eleve benne rejlő asszimiláció folyamata. Tévedés ne essék, Göncz Lajos nem politizál: a vizsgált jelenség adataiból, azok összehasonlításából vonja le a következtetéseit. Politizálni azt jelentené, ha a helyzetelemzések alapján olyan kérdéseket tenne fel, hogy a folyamat megállításának, megfordításának melyek lennének az eszközei, mik lennének anyagi vonzatai és ez kinek vagy kiknek a felelősége, feladata lenne. Ám Göncz tudós: objektíven és konzekvensen mutatja be azt, ami az utolsó tizenöt év jellemzője. Nagyon figyelmesen kell elolvasni adatait! Aki fél a globalizációtól, az Európai Unió soknyelvűségétől és multikultúrájától, a magyar nyelvű kultúra elszíntelenedésétől, az megtalálhatja az érveket és a bizonyítékokat.

Az utolsó fejezet a volt tanárt mutatja be. Göncz nem tudja megállni, hogy ne írjon arról: mit lehet tenni az oktatás keretei között. Az 1998-as előadás – **A kisebbségi oktatás néhány kérdéséről a tannyelv tükrében** – beemelése lezárja és kerekké teszi a kötet gondolatmenetét. Mit tudunk mi ehhez hozzátenni Magyarországról, 2005 nyarán? Semmit.

Végül a könyvet lezáró jegyzetek és a bibliográfiában felsorolt tanulmányok bizonyítják: e tekintetben is alapos munkáról van szó. Aki nem a napi politika szintjén, a demagógia és az egyéni/csoport-érdek érvényesítésének szélrohamaiban akarja lengetni a nemzeti színeket – bármely kelet-európai soknemzetiségű országban –, annak egyszer kézbe kell vennie Göncz Lajos munkáját (A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. Nyelvpszichológiai vonatkozások MTT Könyvtár 8. Szabadka, 2004. 316 o.)

MI [ők] ILYEN NYELVBEN ÉLÜNK [élnek]

A Magyarságkutató Tudományos Társaság Könyvtárának kilencedik kötete – szerkesztette dr. Papp György – olyan szorosan kapcsolódik Göncz Lajoséhoz, hogy akár

egybekötve is ki lehetett volna adatni. A *Nyelvszociológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok* alcímet viselő cikkgyűjtemény olyan világot mutat be, amelynek ugyan a Vajdaság a helyszíne, de föltételezem: igaz kijelentései nemcsak a magyar kisebbségek lakta határon túli területekre vonatkoznak, hanem Kelet-Európa minden kisebbségére.

Az első nagyobb egység, **A korpuszépítés elméleti, gyakorlati kérdései** négy tanulmányt tartalmaz, három szerző tollából. A korpusz itt a szöveg, illetve a gyűjtött vizsgált szöveg részegysége: a mondat, a kifejezés, a szó. Rajsli Ilona elő tanulmánya a nyelvjárások rohamos pusztulásával foglalkozik – nemcsak a nyelvjárást beszélők előregedéséről van szó vagy az urbanizáció és/vagy média hatásáról, hanem vészes területi csökkenéséről is. Másik dolgot az vizsgálja, hogy miképpen lenne lehetséges egy szövegtár kialakítása, amelyben az élő megnyilatkozásokat rögzítenék, rendszereznék. A szerkesztő Papp György cikke a fordítások hatásával foglalkozik: a fordítás gazdagítja a szókincset, mert nemcsak a világról ad több információt, hanem a tudatos nyelvhasználat egyik legnagyobb újító kihívása. Pató Imre dolgot az mutatja be, hogy a *Szerb-horvát-magyar* nagyszótár anyagából hogyan lehetne számítógép segítségével magyar-szerb nagyszótárt létrehozni. (Ez a lehetőség meggyorsíthatná a többi kétnyelvű szótár, nagyszótár létrehozását is – Á.K.)

A második téma **A magyar nyelv vajdasági rétegei, használati mintái, jelenségsoportja**. Figyelemre méltó mind az öt ide illesztett összegzés. Silling István egy nyelvjárás (a kupuszinai, magyarul bácskerteszi) fonémaállományának állapoti-változási jellemzőit mutatja be. [Jusson eszünkbe, Göncz Lajos szerint ez az első jelentős szempont, amelynek vizsgálata, azok eredménye a kétnyelvűségből következő változások bekövetkezésére figyelmeztethet.] A második tanulmány a néprajzhoz is kapcsolódik: Közösségi, településközösségi, etnikai nyelvközösségi csúfolók Vajdaságban. Papp György tanulmánya az élőnyelvi szövegek vizsgálata alapján az nyelvi-etnikai azonosságtudat kiterjesztésével (és vagy bezárulásával) foglalkozik. A fejezet két nagy tanulmánya Molnár Csikós László tollából származik: Vállalati dolgozók, munkavállalók nyelvhasználat, illetve A vajdasági magyar neologizmusok vizsgálati-minősítési kritériumai a felnőtt világ beszédkultúrájához, nyelvi identitástudatához kapcsolódik. A zárómunka Hózsa Évát dicséri: A délvidéki/vajdasági írók nyelvhasználat (a kilencvenes évek és az ezredforduló irodalma alapján). Hózsa szerint a líraiság és a prózaiság határai elmosódnak, a posztmodern és a többnyelvűség a regionalitás felé „tolta el” a szépirodalmi szövegeket is – ezen a folyamaton nem változtat a jelentésképzés, a „szójáték-kultúra” és a nyelvi küzdelem sem. A művészi/szépirodalmi nyelv a kisebbségi nyelvhasználatban nem tudja betölteni a „minta-szerepet”, a köznyelvhez „medializálódik” – az ünnepiség, ünnepiesség és műveltség talán visszatartó erejű lehet (de önmagában a kisebbségi létben ennek megvalósulására csekély az esély – Á.K.).

A harmadik „blokk” tanulmányai az **Oktatás, nyelvhasználat, kétnyelvűség** kérdéskörhöz kapcsolódnak. Rajsli Ilona a vajdasági középiskolások kis- és nagyközösségi mintáit veszi szemügyre. Érdemes lenne hasonló kutatásokat itthon, Magyarországon is elvégezni! Molnár Csikós László a Vajdasági és magyarországi tankönyvek szociolingvisztikai arculata című cikkében olyan szempontokra figyelmezteti a tankönyvírókat (és tankönyvbírázókat), amelyek figyelembe vételével használhatóbb segédanyagok kerülhetnének a tanulók kezébe. Andrić Edit Iskoláskori kétnyelvűség Vajdaságban című munkája szintén Göncz Lajos eredményeit egészíti ki, illetve árnyalja. Papp György a néprajz a jelentéstan és a dialektológia határát vizsgálja Szólásinterferencia és szólásvesztés című dolgozatában. A négy szerző más-más oldalról, de a kétnyelvűség nyelvhasználatának következményeit mutatja be.

Az utolsó, negyedik rész a **Másodlagos, összegező adatbázisok kiépítése** címet viseli. Rajsli Ilona a történeti korpusz délvidéki vonatkozásainak számbavételére vállalkozik. A tervezett Tájszótár (a magyarországi Új magyar Tájszótár mintájára) egyszerre lesz Táj-szótár és Tájszó-tár; a legfrissebb gyűjtéseken fog alapulni. Létrejött talán megakadályozhatja a

tájnnyelvek fölmozsolódását, eltűnését. Igen érdekes az a mutató, amelyet tizenöt szerzőből álló munkacsoport ad közre. A határon kívüli idegen szavak, lexikális elemek adattára olyan szójegyzék, amely nemcsak a nyelvészeknek dobogtatja meg a szívét, nemcsak azoknak a tollforgatóknak izgató, akik szeretik is tudni: mit jelent az, amit leírnak, hanem világunk, környezetünk alaposabb megismerésére is készítenek – mindnekit érint, aki nemcsak „beszéli” a magyar nyelvet.

A kötet végén a hagyományos mellékleteket olvashatjuk: a szerzők részletes bemutatását az idegen nyelvű rezümék követik szerb és angol nyelven. (Nyelvszociológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok Szerkesztette dr. Papp György MTT Könyvtár 9. Szabadka, 2004. 406.o.)

Herder-reneszánsz a harmadik évezredben?

A 18. század végén a felvilágosodás eszméinek hatására az evangélikus lelkész-történész napjaink gondolkodását is megtermékenyítő ötletekkel állt elő. Nem véletlenül jelennek meg újra könyveik: amit a történelmi fejlődésről, a történelmi változásban lehetséges népi szerepről írt, az éppen úgy figyelemre méltó, mint a cikk elején említett két herderi összetétel értelmezése.

Történelmi olvasataim alapján úgy gondolom, hogy a kelet-európai nemzeti-nemzetiségi mozgalmak gondolkodói, politikai vezetői fölismerték a herderi gondolatmenetben rejlő, népük-etnikumuk létét és fennmaradását biztosító lehetőségeket. Ennek megvalósítása lett az, hogy ha ma ránézünk a térképre, akkor a 18. század végének négy állama helyett (Porosz Királyság, Orosz Cásár, Habsburg Birodalom és Oszmán Szultánság) huszonegynéhány állammal találkozhatunk. De mindegyik állam sok- és kevert nemzetiségű! Ez olyan megoldandó kérdéseket hordoz (és hordozott már a 19. századtól kezdve), amelyeket meg kell oldani, és nekünk kell megoldani:

„... ez a mi munkánk; és nem is kevés.”

Csak hogy nem szabad elfeledkezni egy kis apróságról. Úgy vélem, hogy a 19. századi nacionalizmusok kigondolói nem tudtak olyan jól németül, hogy valamennyien ne értsék félre a derék lelkész szavait. Herder ugyanis nem tett különbséget az államnemzet és a kultúrnemzet jelentése között! Egyenlő minőségűnek tartotta őket, annak ellenére és azzal együtt, hogy történelmileg eltérő folyamatokból és helyzetekben alakultak ki. A nemzeti eszme megalkotói azonban – tevékenységükből úgy tűnik – félreértették a történész-politológus meghatározásait: számukra, mondhatni kivétel nélkül, minőségi különbséget, sőt sorrendi különbséget jelentett. Azaz nem a modern nemzet létrehozása lett a cél, hanem minden eszközzel, mindenféle módon eljutni az „államnemzet” állapotba. Így teremtették meg azokat a nemzeti államokat (monarchiákat vagy köztársaságokat), amelyek társadalmi rendszerüktől függetlenül a nemzeti problémát, illetve annak megoldását abban látták, ha a sok- és kevert nemzetiségű (és vallású) országrészekből egynyelvű államokat alakítanak ki. Valljuk meg, hogy ennek bekövetkezése sem regionálisan, sem kontinentálisan, sem globálisan nem történhet meg, kerüljön bármilyen áldozatba. [Eddig is sokba került.]

Az Európai Unió új lehetőséget kínál: valósítsuk meg az eltérő kisközösségek együttműködését! Kínál persze másmit is; a történelmi helyzetek ritkán egyesíthetők. Hogy mit valósíthatunk meg ezekből? – Kölcsey szerint ez az adott korban élők felelőssége. A felelősség fölkészültséget kíván a döntéshozóktól. A Magyarországtudományok Társaság két kiadványa segíthet ebben, magyarokat és nem-magyarokat egyaránt.